

Katarzyna Kamila Wałęcka-Matyja
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu, Instytut Psychologii
<https://orcid.org/0000-0001-8222-729X>

Justyna Paulina Krawczyk
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu, Instytut Psychologii
<https://orcid.org/0000-0002-9644-9659>

Komunikacja afektywna, empatia i wartości rodzinne młodych kobiet i mężczyzn z rodzin monoparentalnych i pełnych

Analiza porównawcza

Affective communication, empathy and family values
young women and men from single-parent and full
families.

Comparative analysis

Abstract:

Background: The modern family changes its structure as a result of the dynamic development of technology, economic processes and changes taking place on the labor market. There is an increase in the number of single parents bringing up children, mainly mothers.

Objectives: The aim of the research was to determine the differentiation in terms of affective communication, empathy and family values in groups of young adults from monoparental and full families. The relationship between affective communication and empathy as well as family values was also examined.

Methodology: The research used the quantitative method, which includes self-report questionnaires (Empathic Sensitivity Scale, Affective Communication Index, Familism Scale and a questionnaire). The study involved 266 young adults (160 women and 106 men)

from families with a diversified structure (117 people from monoparental families and 149 people from complete families).

Results: The obtained results indicate that young adults from monoparental families do not differ in the intensity of affective communication, empathy and family values from young adults from families. full. Women from monoparental families obtained a higher intensity of average results in the material success and achievement dimension than women from complete families. The analysis of the relationship between affective communication and empathy and family values showed weak relationships. More statistically significant relationships were found in the group of young adults from complete families than in the group of adults from minimal families.

Conclusions: Coming from a monoparental family is not a risk factor in the development of the analyzed dimensions of psychosocial functioning, i.e. affective communication, empathy and family values.

Keywords: affective communication, early adulthood, empathy, family, family values.

Abstrakt:

Tło: Współczesna rodzina zmienia swoją strukturę w wyniku dynamicznego rozwoju technologii, procesów gospodarczych oraz zmian zachodzących na rynku pracy. Rośnie liczba samotnych rodziców wychowujących dzieci, głównie matek.

Cel: Cel badań stanowiło określenie zróżnicowania w zakresie komunikacji afektywnej, empatii oraz wartości rodzinnych w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych oraz pełnych. Zbadano także występowanie zależności między komunikacją afektywną a empatią oraz wartościami rodzinnymi.

Metodologia: W badaniu zastosowano metodę ilościową, obejmującą zastosowanie kwestionariuszy samoopisowych (Skala Wrażliwości Empatycznej, Indeks Komunikacji Afektywnej, Skala Familizmu oraz ankieta). W badaniu wzięło udział 266 młodych dorosłych (160 kobiet i 106 mężczyzn) z rodzin o zróżnicowanej strukturze (117 osób z rodzin monoparentalnych i 149 osób z rodzin pełnych).

Rezultaty: Uzyskane rezultaty wskazują, że młodzi dorośli z rodzin monoparentalnych nie różnią się nasileniem komunikacji afektywnej, empatii oraz wartości rodzinnych od młodych dorosłych z rodzin pełnych. Kobiety z rodzin monoparentalnych uzyskały wyższe nasilenie wartości „sukces materialny i osiągnięcia” niż kobiety z rodzin pełnych. Analiza zależności między komunikacją afektywną a empatią i wartościami rodzinnymi wykazała występowanie słabych związków. Więcej istotnych statystycznie zależności wystąpiło w grupie młodych dorosłych z rodzin pełnych niż w grupie dorosłych z rodzin monoparentalnych.

Wnioski: Pochodzenie z rodziny monoparentalnej nie stanowi czynnika ryzyka w obszarze rozwoju analizowanych wymiarów funkcjonowania psychospołecznego tj. komunikacji afektywnej, empatii i wartości rodzinnych.

Słowa kluczowe: komunikacja afektywna, wczesna dorosłość, empatia, rodzina, wartości rodzinne.

1. Wprowadzenie

Za jedną z największych i wyrazistych zmian dotyczących systemu rodzinnego uważa się przeobrażenia zachodzące w zakresie jego struktury (Burkacka, 2017, p. 75; Szlendak, 2015). Zaobserwować można wzrost liczby matek samotnie wychowujących dzieci, a także separacji oraz rodzin rozdzielonych wskutek emigracji zarobkowej. Wymienione zjawiska społeczne stały się jednymi z ważniejszych predyktorów tworzenia się nowej struktury rodziny – rodziny niepełnej (Rydz, 2014). Z uwagi na pejoratywny wydźwięk określenia „rodzina niepełna”, rodziny te obecnie określa się mianem „monoparentalnych”, „minimalnych” lub „rodzin z solo rodzicem” (Burkacka, 2017, p. 62; Mitręga and Biedroń, 2014, p. 15). W tym typie rodziny opiekę nad potomstwem sprawuje jeden rodzic, najczęściej matka (Burkacka, 2017, p. 74; Nosek, 2016, p. 273; Wałęcka-Matyja, 2014). Badacze wskazują, że współczesne społeczeństwo, w odróżnieniu od tego z czasów dawniejszych, charakteryzuje się wyższym przyzwoleniem dla rozwodu (Jeziński and Rostek, 2019; Kuczyńska, 2020; Rydz, 2014; Turczyk, 2019). Potwierdzają to rezultaty badań przeprowadzonych w 2019 roku przez Centrum Badania Opinii Społecznej o nazwie „Stosunek Polaków do rozwodów.” Wynika z nich, że zwolenników prawnego zakończenia niesatysfakcjonującego związku małżeńskiego jest trzykrotnie więcej niż jego przeciwników (Boguszewski, 2019). Przywołać można również dane pochodzące z Głównego Urzędu Statystycznego z 2020 roku, według których liczba 51,164 oznacza przeprowadzone i zakończone na terenie Polski postępowania rozwodowe (<http://demografia.stat.gov.pl/baza-demografia/Tables.aspx>).

Literatura naukowa obejmująca problematykę samotnego rodzicielstwa podkreśla głównie negatywne konsekwencje rozpadu rodziny dla rozwoju dziecka. Przeważa pogląd, że proces wychowywania przebiegający w rodzinie z solo rodzicem powoduje liczne niekorzystne skutki, jak np. zwiększone napięcie emocjonalne u dzieci, ograniczone poczucie bezpieczeństwa czy podwyższony poziom agresji (Kuzdak, 2018, p. 131; Rydz, 2014, p. 254). Dowiedziono, że dzieci uzyskują niższe rezultaty w nauce, jeśli wychowywane są w rodzinach monoparentalnych

(Garg, Melanson and Levin, 2007). Jankowicz (2018) zaznacza, że u dzieci z rodzin monoparentalnych wielokrotnie diagnozuje się zaburzenia afektywne. Częściej odnotowuje się także występowanie w tej grupie zachowań o charakterze kryminogennym (Buzi, Weinman and Smith, 2007) oraz skłonność do sięgania po narkotyki (Mandara and Murray, 2006). Jednostki wychowujące się bez ojca cechują się niższym poziomem samoakceptacji (Kuzdak, 2018, p. 131; Rydz, 2014) oraz samooceny (Stahl, 2020) w porównaniu z rówieśnikami z rodzin pełnych.

Mimo wymienionych, niektórych tylko, negatywnych skutków procesu wychowania przez jednego rodzica zbyt dużym uproszczeniem byłoby postrzeganie rodzin monoparentalnych w sposób jednostronny i raczej negatywny. Argument rozszerzający perspektywę w ujmowaniu tej kwestii może stanowić dokonana przez Adamskiego (2002) klasyfikacja rodzin niepełnych, wskazująca na ich zróżnicowanie. Autor podaje, że model rodziny matka-dziecko, ojciec-dziecko może przyjmować następujące formy: rodzina niepełna pozytywna, zdrowa, wydolna wychowawczo, stabilna, zamożna; – rodzina niepełna pozytywna, wydolna wychowawczo, w złej sytuacji finansowej; – rodzina niepełna zagrożona, z różnymi trudnościami oraz rodzina niepełna patologiczna (Adamski, 2002). Uważa się, że w rodzinie z solo rodzicem dziecko także może doświadczać bliskości z rodzicem, jego miłości oraz wsparcia, co sprzyja możliwościom prawidłowego rozwoju w wielu obszarach funkcjonowania. Podkreśla się, że życzliwe, ciepłe i oferujące wsparcie relacje interpersonalne, nawet tylko z jednym rodzicem mogą zmniejszyć efekt nieszczęśliwego domu (Rostowska, 2001).

W świetle powyższych rozważań za zasadne uważa się ponawianie kompleksowych analiz psychologicznych poświęconych zagadnieniu funkcjonowania rodzin monoparentalnych. Szczególnie, że występują obszary, w których rodziny minimalne i rodziny pełne nie były zróżnicowane. Egzemplifikację stanowią wyniki badań, w których dowiedziono, że funkcjonowanie dzieci w wieku 7 i 8 lat w rodzinach z jednym rodzicem nie wiąże się istotnie z osiąganym przez nie poziomem sukcesu szkolnego (Ricciuti, 1999). Nowsze badania wskazują na brak zróżnicowania pod względem popularności wśród rówieśników w porównywalnych grupach dzieci znajdujących się w okresie wczesnej adolescencji, a pochodzących z rodzin samotnych matek i z rodzin pełnych (Napora, 2015, p. 46).

Podjęte w pracy zagadnienia odnoszące się do określenia roli struktury rodziny (rozumianej jako skład osób, które ją tworzą) w kształtowaniu umiejętności komunikowania się w oparciu o uczucia, przejawiania zachowań empatycznych oraz poznania wartości rodzinnych młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych uważa się za istotne, bowiem model rodziny z rodzicem solo jest spotykany coraz częściej (Burkacka, 2017, p. 75; Nosek, 2016, p. 273).

Komunikacja afektywna wywodzi się z komunikacji interpersonalnej, która umożliwia ludziom porozumiewanie się. Dokonuje się ona poprzez dwa kanały – werbalny i niewerbalny, które umożliwiają wyrażanie uczuć, przywiązania oraz miłości w stosunku do drugiej osoby (Floyd, Hesse and Pauley, 2010; Kołaczyk, 2020, p. 246). Komunikacja afektywna określana jest również mianem uczuciowej, emocjonalnej (Rittenour, Myers and Brann, 2007). Jak wskazuje Floyd (2019), komunikacja ta umożliwia człowiekowi odczuwanie szczęścia, jak i przyczynia się do podwyższenia jego samooceny. Z badań przeprowadzonych przez Jaworską, Lubiejewskiego i Wójtowicza (2019, p. 106) wynika, że osoby, które doświadczały w okresie dzieciństwa ciepłej atmosfery, ocenianej jako korzystnej wychowawczo oraz prawidłowej komunikacji w rodzinie, cechowały się wyższym nasileniem życzliwości oraz empatii w komunikacji, w okresie dorosłości niż osoby wychowywane w niekorzystnej atmosferze rodzinnej, obejmującej elementy przemocy w komunikacji. Dotychczas badania psychologiczne nad zagadnieniem komunikacji afektywnej były podejmowane w niewystarczającym stopniu w odniesieniu do młodych dorosłych pochodzących z monoparentalnych i pełnych środowisk rodzinnych.

Empatia uważana jest za jedną z kluczowych kompetencji społecznych. Charakteryzuje się ona umiejętnością utożsamiania się z emocjami oraz stanami innych osób, a także rozumieniem tego, co przeżywa partner/ka interakcji (Kaźmierczak, Płopa and Retowski, 2007). Argyle (2002) uwzględnił dwa aspekty empatii – poznawczy oraz emocjonalny. Pierwszy z wymienionych aspektów umożliwia koncentrację na spostrzeżeniach drugiego człowieka, zaś drugi uwzględnienie jego emocji. Osoba empatyczna to taka, która wyraża gotowość do wspierania innych, a także charakteryzuje się życzliwością. Empatia znacząco wpływa na jakość życia człowieka (Batalla *et al.*, 2019). Jak wskazuje Wojciszke (2009), ta kompetencja społeczna jest jednym z wyznaczników zadowolenia ze związku romantycznego, jednocześnie stanowiąc jego fundament. Dowiedziono, że kobiety charakteryzują się wyższym nasileniem empatii niż mężczyźni (Gamian-Wilk, Madeja-Bien and Zielony-Koryczan, 2020). Przyjmuje się, że zdolność do empatii kształtuje się u dziecka wskutek złożonych doświadczeń zdobywanych w środowisku rodzinnym (Kaźmierczak, Płopa and Retowski, 2007). Nasilenie empatii u rodziców wywiera znaczący wpływ na przebieg wszelkich procesów psychicznych u młodego człowieka (Kaźmierczak and Pastwa-Wojciechowska, 2018).

Wartości rodzinne (familizm) odnoszą się do siły związku i znaczenia, jakie jednostka przypisuje środowisku rodzinnemu w porównaniu do innych grup społecznych. Przejawia się poczuciem wspólnoty, solidarności i oddania rodzinie. Osoby cechujące się wysokim nasileniem familizmu charakteryzuje zaufanie oraz okazywanie szacunku członkom rodziny. Rodzina traktowana jest przez

nie jako najważniejsza wartość (Knight *et al.*, 2010). Familizm obejmuje dwie grupy wartości – z nurtu tradycyjnego oraz indywidualistycznego. Do pierwszej z nich zalicza się: wsparcie rodzinne, szacunek, a także religię. Do drugiej zaś sukces materialny i osiągnięcia oraz indywidualizm (Wałęcka-Matyja, 2020b, p. 800). Dotychczas podejmowano niewiele prób porównywania nasilenia familizmu w grupach młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych i pełnych.

2. Cel badań, pytania i hipotezy badawcze

Celem badań psychologicznych było ustalenie, czy i w jaki sposób komunikacja afektywna, empatia i wartości rodzinne różnicują grupy młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych oraz pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci. Poszukiwano także odpowiedzi na pytanie, czy i w jaki sposób komunikacja afektywna wiąże się z empatią i wartościami rodzinnymi w badanych grupach.

W związku z przedstawionymi celami badania sformułowano pięć pytań badawczych.

Pytanie 1. Czy występuje zróżnicowanie w zakresie komunikacji afektywnej w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci?

Pytanie 2. Czy występuje zróżnicowanie w zakresie empatii w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci?

Pytanie 3. Czy występuje zróżnicowanie w zakresie wartości rodzinnych w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci?

Pytanie 4. Czy występują zależności między komunikacją afektywną, a wartościami rodzinnymi w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych?

Pytanie 5. Czy występują zależności między komunikacją afektywną, a empatią w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych?

W odniesieniu do pytań badawczych sformułowano następujące hipotezy.

Hipoteza 1. Występuje zróżnicowanie w zakresie komunikacji afektywnej w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci.

Na podstawie kwerendy literatury przedmiotu można stwierdzić, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni z rodzin minimalnych ze względu na występowanie większej liczby trosk ekonomicznych oraz związanej z tym większej niedostępności emocjonalnej rodzica (Napora, 2015) mogą cechować się niższą zdolnością do komunikowania się uczuciowego. Badania przeprowadzone na reprezentatywnej grupie 148 par małżeńskich wykazały, że jakość komunikacji małżonków pochodzących z rodzin monoparentalnych jest niższa niż małżonków pochodzących z rodzin pełnych. Stwierdzono, że dysfunkcje w komunikacji odnoszą się do przejawiania niskiego poziomu zaangażowania w komunikację z żoną/mężem oraz wysokiego poziomu deprecjacji (Marmola, Ochojska and Wańczyk-Welc, 2021).

Hipoteza 2. Występuje zróżnicowanie w zakresie empatii w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci.

Środowisko rodzinne uważane jest za główny czynnik, który w dużej mierze kształtuje funkcjonowanie człowieka. Rodzice stanowią bowiem prymarny wzorzec postępowania dla dzieci. Poprzez kontakt z obojgiem rodziców, przez rozmowy z nimi, obserwację ich zachowań, szczególnie w sytuacjach trudnych, jednostka uczy się przejawiać empatię w stosunku do innych osób (Każmierczak and Pastwa-Wojciechowska, 2018; Rostowska, 2001). Rodziny monoparentalne charakteryzują się obecnością tylko jednego z rodziców. Sytuacja ta wpływa w sposób złożony i wielopłaszczyznowy na funkcjonowanie dziecka w całym okresie jego życia. Wnioskować można zatem, że nasilenie empatii będzie odmienne w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Hipoteza 3. Występuje zróżnicowanie w zakresie wartości rodzinnych w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci.

Podczas zachodzącej transmisji międzypokoleniowej dziecko przejmuje wartości, a także poglądy oraz opinie obecne w środowisku rodzinnym. Przekazywanie wartości obowiązujących w systemie rodzinnym umożliwia jednostce kształtowanie się przywiązania do poszczególnych jej członków. Przyjmuje się, że rolą środowiska rodzinnego jest transmisja tradycji, przyjętej wizji i wiedzy na temat świata oraz kultury (Farnicka and Liberska, 2014, p. 186). Można zatem założyć, że nieobecność jednego z rodziców przyczynia się do występowania zróżnicowania w zakresie preferowanych przez młodych dorosłych wartości rodzinnych.

Hipoteza 4. Komunikacja afektywna łączy się z empatią w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i pełnych.

Empatia ujmowana jest jako wrażliwość na drugiego człowieka. Charakteryzuje się takimi zachowaniami jak: rozumienie drugiej osoby, okazywanie jej ciepła, umiejętność wczucia się w sytuację oraz odczuwania emocji drugiego człowieka (Woroniecka, 2016). Zachowania polegające na wspieraniu partnera/ki w sytuacjach problemowych oraz okazywanie wsparcia stanowi istotny element komunikacji afektywnej (Wałęcka-Matyja, 2020c). Uważa się, że empatia ułatwia udzielanie wsparcia drugiej osobie i okazywanie jej zrozumienia. Założono zatem, że osoby charakteryzujące się wysokim nasileniem komunikacji afektywnej mogą uzyskiwać wyższe nasilenie umiejętności przyjmowania cudzego punktu widzenia (przyjmowanie perspektywy), skłonności do okazywania współczucia (empatyczna troska) oraz mniejszą tendencję do przeżywania strachu, dyskomfortu w obliczu cierpienia innych osób (osobista przykreść).

Hipoteza 5. Komunikacja afektywna łączy się z wartościami rodzinnymi w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i pełnych.

Komunikacja afektywna charakteryzuje się wyrażaniem uczuć w stosunku do drugiej osoby (Floyd *et al.*, 2010). Kwestionariusz zastosowany do badania jej nasilenia (Indeks Komunikacji Afektywnej, Wałęcka-Matyja, 2020c) zawiera m.in. skalę wsparcie i komunikacja niewerbalna. Jest ona blisko znaczeniowo wartości rodzinnej z nurtu tradycyjnego, tj. wymiarowi wsparcie rodzinne. Założono, że osoby badane uzyskujące wysokie nasilenie wartości z nurtu tradycyjnego będą ujawniały także wysokie nasilenie komunikacji afektywnej. Z kolei wysokie nasilenie wartości rodzinnych z nurtu indywidualistycznego opisuje jednostkę jako ceniącą samowystarczalność oraz dążenie do osiągnięcia wysokiego statusu materialnego (Wałęcka-Matyja, 2020a, p. 243). Jak wskazują wyniki badań, nastawienie na wartości materialistyczne zaburza relacje z ludźmi, sprzyja alienowaniu się, a przyjaźń sprowadza do ujęcia instrumentalnego (Kasser, 2010). W świetle powyższego przyjęto, że duże nasilenie wartości rodzinnych o charakterze indywidualistycznym może łączyć się z niskim nasileniem komunikacji afektywnej.

3. Metoda

3.1. Procedura i materiały

Badanie trwało od czerwca do października 2021 r. Zastosowano metodę ilościową, a dokładniej metodę opisową, do której zaliczane są kwestionariusze samoopisowe (Borowska, 2018). Przeprowadzone badanie miało charakter indywidualny i trwało około 25–30 minut.

Uczestnicy otrzymali link do programu Microsoft Forms, pod którym umieszczono zestaw testów psychologicznych wraz z ankietą socjodemograficzną. Osoby badane uczestniczyły w projekcie naukowym w sposób świadomy oraz dobrowolny, zaś wypełnienie zestawu testów psychologicznych było jednoznaczne z wyrażeniem zgody na udział. Poinformowano je o celu badań, a także o możliwości wycofania się z nich na każdym etapie, bez ponoszenia konsekwencji. Badania były anonimowe, a osoby badane nie otrzymały wynagrodzenia. W razie pytań uczestnicy mogli skontaktować się z badaczką przez udostępniony w ankiecie adres mailowy. Uzyskane dane opracowano statystycznie przy użyciu programu IMB SPSS Statistics w wersji 27 na licencji Uniwersytetu Łódzkiego.

3.3. Narzędzia badawcze

Wykorzystano trzy kwestionariusze psychologiczne o dobrych właściwościach psychometrycznych tj.: Skalę Wrażliwości Empatycznej (Kaźmierczak, Plopa and Retowski, 2007), Indeks Komunikacji Afektywnej (Wałęcka-Matyja, 2020c) oraz Skalę Familizmu (Wałęcka-Matyja, 2020b) (za zgodą autorów). Zastosowana ankieta pozwoliła na zebranie danych dotyczących następujących kwestii: płeć, wiek, struktura rodziny pochodzenia badanych, miejsce zamieszkania, płeć rodzica sprawującego opiekę w okresie dzieciństwa, a także powód rozpadu rodziny i liczba lat wychowywania się w rodzinie monoparentalnej.

Indeks Komunikacji Afektywnej (IKA) to polska adaptacja (Wałęcka-Matyja, 2020c, p. 152) narzędzia Floyd'a i Morman'a z 1998 roku Affectionate Communication Index (ACI). Indeks Komunikacji Afektywnej służy do pomiaru komunikacji afektywnej u dorosłych. Rozumiana jest ona jako werbalne i niewerbalne formy komunikacji opartej na uczuciach (Floyd and Morman, 1998). IKA składa się z 15 itemów, umożliwiając zbadanie natężenia komunikacji afektywnej, ujmując ją w postaci wyniku ogólnego oraz dwóch wymiarów szczegółowych, tj. wsparcie i komunikacja niewerbalna (11 itemów) i komunikacja werbalna (4 itemy). Wymiar „wsparcie i komunikacja niewerbalna” odnosi się do przekazywania wiadomości o gotowości świadczenia szeroko ujmowanej pomocy, stosowaniu pochwał i wyrażaniu na drodze niewerbalnej, np. przez dotyk, uśmiech pozytywnego ustosunkowania do osoby. Wymiar „komunikacja werbalna” jest rozumiany jako wyrażenia słowne przekazujące sympatię i miłość do osoby (Wałęcka-Matyja, 2020c, p. 154). Badani udzielają odpowiedzi na siedmiostopniowej skali Likerta, gdzie 1 oznacza „nigdy”, zaś 7 – „zawsze”. Rzetelność narzędzia określona za pomocą α -Cronbacha wyniosła od 0,89 (komunikacja werbalna) do 0,93 (wsparcie i komunikacja niewerbalna) (Wałęcka-Matyja, 2020c, p. 160). W badaniu własnym rzetelność mierzona α -Cronbacha wyniosła 0,95 dla całego

narzędzia, 0,94 dla wymiaru wsparcie i komunikacja niewerbalna oraz 0,90 dla wymiaru komunikacja werbalna.

Skala Wrażliwości Empatycznej (SWE) jest polską adaptacją (Kaźmierczak *et al.*, 2007) Indeksu Reaktywności Interpersonalnej (IRI) Davisa (1980). Narzędzie służy do pomiaru empatii u dorosłych osób, która rozumiana jest, za Davisem (1999), jako reakcja jednostki na zachowania innych osób, objawiająca się emocjonalnymi oraz poza emocjonalnymi skutkami. SWE zawiera 28 stwierdzeń, które tworzą trzy skale: empatyczna troska (11 itemów), przyjmowanie perspektywy (9 itemów) oraz osobista przykrość (8 itemów). Wymiar „empatyczna troska” określa skłonność do okazywania współczucia ludziom dotkniętym niepowodzeniem. Wymiar „przyjmowanie perspektywy” oznacza umiejętność przyjmowania cudzego punktu widzenia w codziennych sytuacjach życiowych. Wymiar „osobista przykrość” rozumiany jest jako tendencja do przeżywania strachu, dyskomfortu w obliczu cierpienia innych osób (Kaźmierczak *et al.*, 2007, p. 12). Badani udzielają odpowiedzi na pięciostopniowej skali Likerta, gdzie 1 oznacza „całkowicie się nie zgadzam”, natomiast 5 – „zdecydowanie się zgadzam”. Rzetelność narzędzia została oszacowana za pomocą α -Cronbacha. Dla skali empatyczna troska oraz osobista przykrość wynosiła 0,78, natomiast dla skali przyjmowanie perspektywy osiągnęła wartość 0,74 (Kaźmierczak *et al.*, 2007, p. 15). W badaniu własnym wartość wskaźnika α -Cronbacha dla skali empatyczna troska wyniosła 0,73; 0,67 dla skali osobista przykrość oraz 0,81 dla skali przyjmowanie perspektywy.

Skala Familizmu (SF) jest polską adaptacją (Wałęcka-Matyja, 2020b, p. 793) kwestionariusza Mexican American Cultural Values Scales for Adolescents and Adults autorstwa Knight'a i współpracowników (2010). Narzędzie służy do pomiaru familizmu u osób dorosłych. Familizm rozumiany jest jako wartość kulturowa odnosząca się do stopnia siły przywiązania wobec członków rodziny. SF składa się z 44 stwierdzeń, tworzących pięć wymiarów: szacunek, wsparcie rodzinne, religia (wartości tradycyjne) oraz sukces materialny i osiągnięcia oraz indywidualizm (wartości indywidualistyczne). Wymiar „szacunek” określa potrzebę zachowania prawidłowych relacji międzypokoleniowych. „Wsparcie rodzinne” oznacza gotowość do udzielania pomocy członkom rodziny. „Religia” to wymiar dotyczący wiary w wyższą moc. „Sukces materialny i osiągnięcia” ujmowany jest jako wartość podkreślająca znaczenie dóbr materialnych oraz osiągnięć uzyskiwanych drogą konkurencji. Wymiar „indywidualizm” odnosi się do oszacowania jako istotnego dla jednostki dążenia do niezależności i samowystarczalności (Wałęcka-Matyja, 2020b, p. 800). Osoby badane udzielają odpowiedzi na pięciostopniowej skali Likerta, gdzie 1 oznacza „zdecydowanie się nie zgadzam”, zaś 5 – „zdecydowanie się zgadzam”. Rzetelność

SF określono z wykorzystaniem współczynnika α -Cronbacha. Dla większości wymiarów uzyskał on satysfakcjonujące wartości, tj. szacunek 0,91; wsparcie rodzinne 0,70; religia 0,95; indywidualizm 0,63; sukces materialny i osiągnięcia 0,87 (Walęcka-Matyja, 2020b, p. 801). W badaniach własnych rzetelność SF określona wartością α -Cronbacha dla poszczególnych wymiarów wynosiła: szacunek 0,89; wsparcie rodzinne 0,73; religia 0,94; indywidualizm 0,57; sukces materialny i osiągnięcia 0,85.

3.3. Osoby badane

W badaniu wzięło udział 266 młodych dorosłych, w tym 161 kobiet (60,5%) oraz 105 (39,5%) mężczyzn, w przedziale wiekowym od 18 do 35 roku życia ($M = 23,92$; $SD = 3,84$). Z rodzin monoparentalnych pochodziło 117 (44%) badanych, w tym 76 (64,96%) kobiet oraz 41 (35,04%) mężczyzn. Liczba osób z rodzin o pełnej strukturze wynosiła 149 (56%), w tym 84 kobiety (56,38%) oraz 65 (43,62%) mężczyzn. Osoby badane spełniały następujące kryteria włączenia: przedział wiekowy 18–35 lat (Brzezińska, 2019) oraz struktura rodziny pochodzenia, tj. monoparentalna i pełna. Dobór do grupy miał charakter celowy.

Większość uczestników badania ($n=210$; 78,9%) mieszkała w mieście, zaś 56 (21,1%) na wsi. W badanej próbie przeważało wykształcenie na poziomie średnim ($n=204$; 75,3%). Wykształcenie wyższe zadeklarowało 56 (21,1%) osób, podstawowe – 1 osoba (0,4%), zaś zasadnicze/zawodowe – 5 osób (1,9%). Charakteryzując grupę młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych, stwierdzono, że zdecydowana większość z nich wychowywała się z matką ($n=107$; 91,45%). Stosunkowo niewielka liczba osób z rodzin minimalnych ($n=10$; 8,55%) podała, że głównym rodzicem sprawującym opiekę w okresie ich dzieciństwa był ojciec. Średnia lat wychowywania się w rodzinie z solo rodzicem wynosiła 11 ($SD = 5,96$). Wśród najczęstszych przyczyn rozpadu rodziny pochodzenia respondenci wymienili rozwód rodziców ($n=85$; 72,6%). Pozostałe powody obejmowały takie wydarzenia jak: śmierć jednego z rodziców (15,4%), emigrację rodziców w celach zarobkowych (7,7%) oraz separację rodziców (4,3%).

4. Rezultaty

Opis statystyczny

Przed rozpoczęciem analiz statystycznych przyjęto założenie o normalności rozkładu, powołując się na Centralne Twierdzenie Graniczne zakładające, że badany rozkład zmiennych jest zbliżony do normalnego, jeśli liczebność prób

wynosi $n > 30$ (Szymczak, 2010). Przedstawione założenie wraz z równolicznością badanych grup umożliwiły zastosowanie testów parametrycznych.

W tabeli 1 zawarto statystyki opisowe dla analizowanych zmiennych psychologicznych.

Tabela 1. Statystyki opisowe badanych zmiennych psychologicznych (N = 266)

| | M | SD | Min. – Maks. | Kurt. | Sk. |
|---------------------------------------|-------|-------|-----------------|--------|--------|
| ZMIENNA | | | | | |
| SWE | | | | | |
| Empatyczna Troska | 39,17 | 6,25 | 22–52 | –0,674 | –0,121 |
| Osobista Przykrość | 23,47 | 5,33 | 11–37 | –0,367 | 0,025 |
| Przyjmowanie Perspektywy | 33,06 | 5,88 | 12–45 | 0,013 | –0,350 |
| IKA | | | | | |
| Wskaźnik ogólny | 81,54 | 18,91 | 15–105 | 3,041 | –1,506 |
| Wsparcie komunikacja nie- werbalna | 62,92 | 13,51 | 11–77 | 4,996 | –2,027 |
| Komunikacja werbalna | 18,61 | 6,63 | 4–28 | –0,829 | –0,276 |
| SF | | | | | |
| Szacunek | 43,19 | 10,45 | 16–66 | –0,173 | –0,267 |
| Sukces materialny i osią- gnięcia | 9,06 | 8,16 | 12–53 | –0,071 | 0,341 |
| Indywidualizm | 19,13 | 3,09 | 7–25 | 1,433 | –0,755 |
| Religia | 16,41 | 7,87 | 7–35 | –0,837 | 0,474 |
| Wsparcie rodzinne | 20,39 | 3,88 | 8–30 | 0,088 | –0,237 |

SWE – *Skala Wrażliwości Empatycznej*, IKA – *Indeks Komunikacji Afektywnej*, SF – *Skala Familizmu*

4.1. Komunikacja afektywna w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci

W pierwszej kolejności sprawdzono założenie o jednorodności wariancji, posługując się testem Levene'a. We wszystkich przypadkach zmiennych stwierdzono jednorodność wariancji, co umożliwiło wykorzystanie do dalszej analizy testu t- Studenta dla prób niezależnych w wersji podstawowej (Szymczak, 2010). W tabeli 2 przedstawiono rezultaty dotyczące porównania komunikacji afek-

tywnej w grupach młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Tabela 2. Komunikacja afektywna w grupach osób z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| ZMIENNA | Dorośli z rodzin monoparentalnych (n = 117) | | Dorośli z rodzin pełnych (n = 149) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|-------------------------------------|---|-----------|------------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| IKA Wskaźnik ogólny | 82,55 | 16,81 | 80,75 | 20,28 | 0,775 | 0,439 |
| Wsparcie komunikacja niewerbalna | 64,04 | 11,40 | 62,05 | 14,94 | 1,197 | 0,232 |
| Komunikacja werbalna | 18,50 | 6,70 | 18,70 | 6,60 | -0,236 | 0,264 |

IKA – Indeks Komunikacji Afektywnej, *t* – statystyka testu *t* – Studenta, *p* – poziom istotności testu *t*-Studenta

Analiza porównawcza wyników w zakresie komunikacji afektywnej otrzymanych przez osoby z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych nie wykazała istotnych statystycznie różnic (tab. 2).

W tabeli 3 przedstawiono rezultaty dotyczące porównania komunikacji afektywnej w grupach kobiet pochodzących z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Tabela 3. Komunikacja afektywna w grupach kobiet z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Kobiety z rodzin monoparentalnych (n = 76) | | Kobiety z rodzin pełnych (n = 84) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|----------------------------------|--|-----------|-----------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| IKA | | | | | | |
| Wskaźnik ogólny | 83,63 | 15,26 | 82,29 | 19,96 | 0,473 | 0,637 |
| Wsparcie komunikacja niewerbalna | 64,79 | 10,16 | 62,91 | 14,60 | 0,939 | 0,349 |
| Komunikacja werbalna | 18,84 | 6,49 | 19,39 | 6,64 | -0,527 | 0,599 |

IKA – Indeks Komunikacji Afektywnej, *t* – statystyka testu *t* – Studenta, *p* – poziom istotności testu *t*-Studenta

Otrzymane wyniki w zakresie komunikacji afektywnej rozpatrywane w grupach kobiet z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych nie wskazują na występowanie istotnych statystycznie różnic (tab. 3).

W tabeli 4 przedstawiono wyniki dotyczące porównania komunikacji afektywnej w grupach mężczyzn pochodzących z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Tabela 4. Komunikacja afektywna w grupach mężczyzn z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Mężczyźni z rodzin monoparentalnych (n = 41) | | Mężczyźni z rodzin pełnych (n = 65) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|----------------------------------|--|-----------|-------------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| IKA | | | | | | |
| Wskaźnik ogólny | 80,54 | 19,39 | 78,69 | 20,68 | 0,458 | 0,648 |
| Wsparcie komunikacja niewerbalna | 62,66 | 13,31 | 60,91 | 15,43 | 0,597 | 0,552 |
| Komunikacja werbalna | 17,88 | 7,11 | 17,78 | 6,49 | 0,072 | 0,943 |

IKA – Indeks Komunikacji Afektywnej, *t* – statystyka testu *t* – Studenta, *p* – poziom istotności testu *t*-Studenta

Analiza porównawcza wyników uzyskanych w zakresie komunikacji afektywnej w grupach mężczyzn z rodzin monoparentalnych i pełnych nie ujawniła występowania istotnych statystycznie różnic (tab. 4). Uzyskane rezultaty badań nie potwierdzają założeń hipotezy 1.

4.2. Empatia w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci

Kolejnym rozpatrywanym zagadnieniem było określenie nasilenia empatii w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych. W tabeli 5 zaprezentowano rezultaty odnoszące się porównania empatii w grupach młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Tabela 5. Empatia w grupach osób z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| ZMIENNA | Dorośli z rodzin monoparentalnych (n = 117) | | Dorośli z rodzin pełnych (n = 149) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|--------------------------|---|-----------|------------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| SWE | | | | | | |
| Przyjmowanie Perspektywy | 32,69 | 5,70 | 33,36 | 6,02 | -0,913 | 0,362 |
| Empatyczna Troska | 39,85 | 6,27 | 38,62 | 6,21 | 1,598 | 0,111 |
| Osobista Przykrość | 24,00 | 5,44 | 23,06 | 5,23 | 1,430 | 0,154 |

SWE - Skala Wrażliwości Empatycznej, *t* - statystyka testu *t* - Studenta, *p* - poziom istotności testu *t*-Studenta

Analizując otrzymane wyniki (tab. 5), nie stwierdzono zróżnicowania w zakresie nasilenia empatii w porównywanych grupach młodych dorosłych.

W tabeli 6 zaprezentowano rezultaty odnoszące się porównania empatii w grupach młodych kobiet pochodzących z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Tabela 6. Empatia w grupach kobiet z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Kobiety z rodzin monoparentalnych (n = 76) | | Kobiety z rodzin pełnych (n = 84) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|------------------------------------|--|-----------|-----------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| SWE Przyjmowanie Perspektywy | 33,82 | 5,29 | 34,02 | 6,64 | -0,221 | 0,826 |
| Empatyczna Troska | 41,83 | 5,29 | 40,01 | 6,62 | 1,910 | 0,055 |
| Osobista Przykrość | 25,57 | 5,45 | 24,82 | 5,05 | 0,897 | 0,371 |

SWE - *Skala Wrażliwości Empatycznej*, *t* - statystyka testu *t* - Studenta, *p* - poziom istotności testu *t*-Studenta

Rozpatrując otrzymane rezultaty badań (tab. 6), zauważono, że nie wystąpiły istotne statystycznie różnice w zakresie empatii w grupach młodych kobiet z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

W tabeli 7 zaprezentowano wyniki dotyczące porównania empatii w grupach mężczyzn z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych.

Tabela 7. Empatia w grupach mężczyzn z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Mężczyźni z rodzin monoparentalnych (n = 41) | | Mężczyźni z rodzin pełnych (n = 65) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|------------------------------------|--|-----------|-------------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| SWE Przyjmowanie Perspektywy | 30,61 | 5,920 | 32,47 | 4,50 | -1,731 | 0,086 |
| Empatyczna Troska | 36,20 | 6,345 | 36,78 | 5,12 | -0,497 | 0,621 |
| Osobista Przykrość | 21,10 | 4,091 | 20,72 | 4,51 | 0,435 | 0,664 |

SWE - *Skala Wrażliwości Empatycznej*, *t* - statystyka testu *t* - Studenta, *p* - poziom istotności testu *t*-Studenta

Analizując uzyskane wyniki badań (tab. 7), nie odnotowano istotnych statystycznie różnic w zakresie empatii w grupach młodych mężczyzn z rodzin

monoparentalnych i z rodzin pełnych. Wyniki badań własnych nie potwierdzają założenia hipotezy 2.

4.3. Wartości rodzinne w grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i pełnych, z uwzględnieniem czynnika płci

W dalszej części pracy podjęto próbę określenia, czy występuje zróżnicowanie w zakresie wartości rodzinnych w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych. Wyniki przedstawiono w tabeli 8.

Tabela 8. Wartości rodzinne w grupach osób z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Młodzi dorośli z rodzin monoparentalnych (n = 117) | | Młodzi dorośli z rodzin pełnych (n = 149) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|---------------------------------|--|-----------|---|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| SF | | | | | | |
| Szacunek | 42,35 | 10,30 | 43,85 | 0,56 | -1,159 | 0,248 |
| Wsparcie rodzinne | 20,18 | 4,15 | 20,56 | 3,65 | -0,788 | 0,431 |
| Religia | 15,40 | 8,14 | 17,43 | 7,58 | -1,888 | 0,060 |
| Sukces materialny i osiągnięcia | 29,87 | 8,96 | 28,43 | 7,45 | 1,433 | 0,153 |
| Indywidualizm | 19,23 | 3,43 | 19,05 | 2,82 | 0,462 | 0,644 |

SF – Skala Familizmu, *t* – statystyka testu *t* – Studenta, *p* – poziom istotności testu *t* – Studenta

Uzyskane rezultaty wskazują, że młodzi dorośli z porównywanych grup nie różnią się nasileniem wartości rodzinnych. Rezultaty odnoszące się do nasilenia wartości rodzinnych w grupach kobiet z rodzin monoparentalnych i rodzin pełnych zawarto w tabeli 9.

Tabela 9. Wartości rodzinne w grupach kobiet z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Kobiety z rodzin monoparentalnych (n = 76) | | Kobiety z rodzin pełnych (n = 84) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|---------------------------------|--|-----------|-----------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| SF Szacunek | 41,97 | 10,62 | 41,98 | 11,36 | -0,002 | 0,999 |
| Wsparcie rodzinne | 20,25 | 4,34 | 20,18 | 3,81 | 0,114 | 0,909 |
| Religia | 15,83 | 8,81 | 17,14 | 7,62 | -1,014 | 0,312 |
| Sukces materialny i osiągnięcia | 28,33 | 8,74 | 25,29 | 6,41 | 2,487 | 0,014 |
| Indywidualizm | 19,34 | 3,74 | 19,51 | 2,70 | -0,321 | 0,749 |

SF – *Skala Familizmu*, *t* – statystyka testu *t* – Studenta, *p* – poziom istotności testu *t*-Studenta

Tabela 10. Wartości rodzinne w grupach mężczyzn z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych

| | Mężczyźni z rodzin monoparentalnych (n = 41) | | Mężczyźni z rodzin pełnych (n = 65) | | <i>t</i> | <i>p</i> |
|---------------------------------|--|-----------|-------------------------------------|-----------|----------|----------|
| | <i>M</i> | <i>SD</i> | <i>M</i> | <i>SD</i> | | |
| ZMIENNA | | | | | | |
| SF Szacunek | 43,05 | 9,78 | 46,33 | 8,88 | -1,776 | 0,079 |
| Wsparcie rodzinne | 20,05 | 3,82 | 21,06 | 3,39 | -4,222 | 0,158 |
| Religia | 14,61 | 6,78 | 17,34 | 7,59 | -1,887 | 0,063 |
| Sukces materialny i osiągnięcia | 32,73 | 8,75 | 32,59 | 6,69 | 0,091 | 0,927 |
| Indywidualizm | 19,02 | 2,77 | 18,45 | 2,88 | 1,006 | 0,317 |

SF – *Skala Familizmu*, *t* – statystyka testu *t* – Studenta, *p* – poziom istotności testu *t*-Studenta

Porównując nasilenie wartości rodzinnych w grupach kobiet z rodzin monoparentalnych i rodzin pełnych stwierdzono, że kobiety z rodzin monoparentalnych uzyskały wyższe nasilenie wartości sukces materialny i osiągnięcia ($M = 28,33$; $SD = 8,740$ vs. $M = 25,29$; $SD = 6,412$), $t(159) = 2,487$; $p = 0,014$. Siła efektu różnicy oszacowana wartością współczynnika d Cohena ($d=0,399$) wskazuje na jego słabą siłę (Cohen, 1992 za: Bedyńska, Brzezińska, 2007). W tabeli 10 zaprezentowano wyniki dotyczące porównania wartości rodzinnych w grupach mężczyzn z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych.

Analiza wyników (tab. 10) pozwala na sformułowanie wniosku, że nie występuje istotne statycznie zróżnicowanie w zakresie wymiarów wartości rodzinnych w grupach młodych mężczyzn z rodzin monoparentalnych oraz pełnych. Hipoteza 3 znalazła potwierdzenie w wynikach badań własnych.

4.4. Zależności między komunikacją afektywną a wartościami rodzinnymi i empatią

W celu udzielenia odpowiedzi na czwarte i piąte pytania badawcze wykorzystano współczynnik korelacji r -Pearsona. Rezultaty analiz statystycznych przedstawiono w tabelach 11 i 12, dla grup młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych.

Rozpatrując rezultaty otrzymane przez młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych (tab.11) w zakresie zależności między ogólnym wskaźnikiem komunikacji afektywnej i wymiarem komunikacja werbalna a dymensjami empatii zauważono występowanie istotnej statystycznie, ujemnej i słabej korelacji ze skalą osobista przykrość. W grupie młodych dorosłych z rodzin pełnych wystąpiły dodatnie, bardzo słabe korelacje między ogólnym wskaźnikiem komunikacji afektywnej, a skalą przyjmowania perspektywy oraz empatycznej troski. W grupie młodych dorosłych z rodzin pełnych wystąpiły bardzo słabe, dodatnie związki między wszystkimi dymensjami komunikacji afektywnej (ogólny wskaźnik komunikacji afektywnej, wsparcie i komunikacja niewerbalna oraz komunikacja werbalna) a wymiarem empatyczna troska. Ogólny wskaźnik komunikacji afektywnej oraz wymiar wsparcie i komunikacja niewerbalna łączyły się słabo i dodatnio ze skalą przyjmowanie perspektywy (tab.12). Uzyskane rezultaty badań potwierdzają założenia hipotezy 4.

Analiza wyników otrzymanych przez młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych w zakresie zależności między ogólnym wskaźnikiem komunikacji afektywnej, a wartościami rodzinnymi nie wykazała związków o istotności statystycznej (tab.11). Wystąpiły one w grupie osób z rodzin pełnych, w której

Tabela 11. Związki między komunikacją afektywną a wartościami rodzinnymi i wymiarami empatii w grupach osób z rodzin monoparentalnych

| ZMIENNA | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 |
|--|--------|---------|--------|----------|--------|-------|---------|---------|---|----|----|
| Skala Familizmu 1. Szacunek | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 2. Wsparcie rodzinne | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 3. Religia | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 4. Sukces materialny i osiągnięcia | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 5. Indywidualizm | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| Skala Wrażliwości Empatycznej 6. Przyjmowanie perspektywy | -0,087 | 0,196* | -0,022 | -0,292** | 0,196* | - | - | - | - | - | - |
| 7. Empatyczna troska | 0,131 | 0,329** | 0,027 | -0,076 | 0,184* | - | - | - | - | - | - |
| 8. Osobista przykrość | -0,070 | -0,009 | -0,011 | -0,018 | -0,065 | 0,127 | 0,415** | - | - | - | - |
| Indeks Komunikacji Afektywnej 9. Komunikacja afektywna wskaźnik ogólny | 0,039 | 0,085 | 0,089 | -0,019 | 0,052 | 0,070 | 0,124 | -0,156* | - | - | - |
| 10. Wsparcie i komunikacja niewerbalna | 0,011 | 0,093 | 0,078 | -0,003 | 0,019 | 0,064 | 0,138 | -0,140 | - | - | - |
| 11. Komunikacja werbalna | 0,078 | 0,055 | 0,092 | -0,041 | 0,097 | 0,067 | 0,075 | -0,154* | - | - | - |

* p < 0,05; ** p < 0,01

Tabela 12. Związki między komunikacją afektywną a wartościami rodzinnymi i wymiarami empatii w grupach osób z rodzin pełnych

| ZMIENNA | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 |
|--|--------|---------|--------|----------|-------|--------|---------|--------|---|----|----|
| Skala Familizmu 1. Szacunek | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 2. Wsparcie rodzinne | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 3. Religia | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 4. Sukces materialny i osiągnięcia | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| 5. Indywidualizm | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - |
| Skala Wrażliwości Empatycznej 6. Przyjmowanie perspektywy | -0,102 | 0,096 | 0,028 | -0,398** | 0,107 | - | - | - | - | - | - |
| 7. Empatyczna troska | -0,018 | 0,208** | 0,106 | -0,364** | 0,130 | - | - | - | - | - | - |
| 8. Osobista przykrość | -0,091 | -0,151* | -0,051 | -0,238** | 0,098 | - | - | - | - | - | - |
| Indeks Komunikacji Afektywnej 9. Komunikacja afektywna wskaźnik ogólny | 0,133 | 0,244* | 0,079 | -0,063 | 0,051 | 0,178* | 0,269** | -0,036 | - | - | - |
| 10. Wsparcie i komunikacja niewerbalna | 0,142* | 0,247** | 0,076 | -0,071 | 0,023 | 0,184* | 0,244** | -0,046 | - | - | - |
| 11. Komunikacja werbalna | 0,088 | 0,189* | 0,071 | -0,033 | 0,104 | 0,131 | 0,273** | -0,006 | - | - | - |

*p < 0,05; **p < 0,01

odnotowano słabe i dodatnie zależności wszystkich wymiarów komunikacji afektywnej ze zmienną wsparcie rodzinne. Wymiar wsparcie i komunikacja niewerbalna bardzo słabo i dodatnio łączył się z dymensją szacunek. Pozostałe wartości rodzinne, tj. religia, sukces materialny i osiągnięcia oraz indywidualizm nie wiązały się istotnie statystycznie z komunikacją afektywną (tab.12). Hipoteza 5 została potwierdzona w badaniach własnych.

5. Dyskusja

Celem przeprowadzonego badania było ustalenie, czy i w jaki sposób komunikacja afektywna, empatia i wartości rodzinne różnicują grupy młodych dorosłych pochodzących z rodzin monoparentalnych oraz z rodzin pełnych. Poza strukturą rodziny w analizach uwzględniono także czynnik płci badanych. Ponadto podjęto próbę określenia, czy i w jaki sposób komunikacja afektywna wiąże się z empatią i wartościami rodzinnymi.

Udzielając odpowiedzi na pierwsze trzy pytania badawcze, stwierdzono, że nie występuje zróżnicowanie w zakresie komunikacji afektywnej, empatii oraz wartości rodzinnych w porównywanych grupach młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych i z rodzin pełnych. W celu pogłębienia analiz uwzględniono czynnik płci. Rezultaty badań nie wykazały istotnych statystycznie różnic w tym zakresie, co pozwala wnioskować, że oddziaływania wychowawcze w rodzinach minimalnych odnoszące się do rozwijania umiejętności komunikowania się w oparciu o uczucia, do kształtowania zachowań empatycznych i transmisji wartości rodzinnych są zbliżone do tych, które występują w rodzinach pełnych. Podkreśla się także rolę oddziaływań kompensacyjnych szerzej ujmowanego środowiska społecznego (por. teoria ekologiczna U. Bronfenbrennera, 1986).

Poszukując wyjaśnienia uzyskanego rezultatu dla zmiennej komunikacja afektywna, zakłada się, że jej nasilenie wiąże się z jakością relacji interpersonalnej między dzieckiem a członkami rodziny. Z badań jednoznacznie wynika, że te jednostki, które w okresie dzieciństwa doświadczały ciepłej atmosfery i prawidłowej komunikacji w systemie rodzinnym, potrafiły w okresie dorosłości okazywać życzliwość oraz uczucia w sposób werbalny, jak i pozawerbalny w okresie dorosłości (Jaworska, Lubiejewski and Wójtowicz, 2019). Uzyskany w badaniach własnych wynik jest kongruentny z ustaleniami płynącymi z innych badań, wskazujących, że komunikacja matek z adolescentami z rodzin pełnych i monoparentalnych nie różni się zasadniczo (Napura, 2015). Można sformułować ostrożny wniosek, że w obu typach porównywanych struktur rodzinnych, tj. monoparentalnej i pełnej jakość komunikacji jest zbliżona.

W porównywanych w zakresie empatii grupach młodych dorosłych osiągnięto podobne nasilenie empatii. Wyjaśniając otrzymane rezultaty badań własnych przyjęto, że poziom empatii jednostki w dużej mierze uwarunkowany jest doświadczeniami rodzinnymi oraz jakością relacji między członkami systemu rodzinnego. Rodzice i przejawiane przez nich zachowania empatyczne modelują reakcje dzieci, dla których matka i ojciec stanowią niekwestionowane wzorce do naśladowania (Matczak and Knopp, 2013). Zakłada się, że sposób funkcjonowania systemu rodzinnego istotnie wpływa na przebieg procesu kształtowania się empatii. W przeprowadzonych badaniach psychologicznych dowiedziono, że im wyższa jakość relacji rodzinnych, obejmujących okazywanie dziecku wsparcia, miłości oraz bliskości, tym lepszy rozwój empatii (Błażek and Kaźmierczak, 2009). Uważa się, że nie tyle struktura rodziny pochodzenia, lecz raczej jakość jej klimatu emocjonalnego oraz życzliwość ujawniana w relacjach członków rodziny warunkują nasilenie empatii (Jaworska, Lubiejewski and Wójtowicz, 2019, p. 106). Wnioskuje się, że wychowanie w rodzinie monoparentalnej nie ogranicza prawidłowego przebiegu rozwoju społecznego dziecka, w tym kompetencji odnoszących się do umiejętności empatyzowania z innymi osobami, gdyż samotny rodzic stara się zapewnić mu jak najlepsze warunki dla rozwoju w każdej sferze (Rydz, 2014).

Omawiając wyniki odnoszące się do wartości rodzinnych jak: szacunek, wsparcie rodzinne, religia, sukces materialny i osiągnięcia oraz indywidualizm, nie stwierdzono występowania istotnych statystycznie różnic w porównywanych grupach młodych dorosłych. Otrzymane rezultaty pozwalają sądzić, że badani dorośli w podobny sposób, bez względu na typ struktury rodziny pochodzenia, odnosili się do wartości rodzinnych. Na podstawie dokonanej kwerendy literatury przedmiotu przyjmuje się, że wartości rodzinne przekazywane są dzieciom w procesie transmisji międzypokoleniowej (Farnicka and Liberska, 2014, p. 190). Odbywa się to nie tylko za pośrednictwem podsystemu rodzicielskiego, lecz również przez relacje z dziadkami i z najbliższym otoczeniem rodzinnym (Napora, 2018; 2019, p. 60). Możliwe, że w społeczeństwach familiocentrycznych, do których zalicza się społeczeństwo polskie, wartości rodzinne są zbieżne we wszystkich typach rodzin, choć zaznacza się, że w badaniach własnych nie uwzględniono rodzin zrekonstruowanych. Specyficzne dla społeczeństw familiocentrycznych jest występowanie silnych i uznawanych za najważniejsze więzi w obrębie rodziny. Przyczyniają się one do ujawniania zachowań opartych na współpracy i udzielaniu szeroko rozumianej pomocy (Wałęcka-Matyja and Janicka, 2021, p. 35).

Rozpatrując różnice w zakresie wartości rodzinnych w grupach wyodrębnionych ze względu na kryterium płci badanych, zauważono, że młode kobiety

z rodzin monoparentalnych charakteryzowały się wyższym nasileniem wartości sukces materialny i osiągnięcia w porównaniu z grupą młodych kobiet z rodzin pełnych. Oznacza to, że w większym stopniu niż kobiety z rodzin pełnych przypisywały znaczenie osiągnięciom materialnym, wykazywały silniejsze dążenie do sukcesu odzwierciedlonego w priorytetyzacji zarabiania pieniędzy oraz częściej ujawniały zachowania o charakterze konkurencji w celu zdobycia sukcesu finansowego. Wyjaśniając otrzymany rezultat, można odwołać się do badań, w których dowiedziono, że w rodzinach minimalnych z matką występuje więcej trosk ekonomicznych niż w rodzinach minimalnych z ojcem (Napora, 2015; Nosek, 2016). Jak wskazuje Rydz (2014, p. 254), osoby wychowywane w rodzinach monoparentalnych niejednokrotnie obarczane są większą liczbą obowiązków domowych. W rodzinach monoparentalnych wcześniej i częściej na dzieci delegowane są zadania i odpowiedzialność za ich wykonanie. Zakłada się, że jednostki z rodzin monoparentalnych mogły być włączane przez samotnych rodziców w proces podejmowania wielu decyzji, dotyczących np. spraw rodzinnych, w celu ułatwienia młodym ludziom osiągnięcia samodzielności i w krótkiej perspektywie czasowej wyprowadzenia się z domu. W rodzinach minimalnych dzieci mogą podlegać zjawisku parentyfikacji instrumentalnej, która polega na przeniesieniu niektórych ról rodzicielskich na dzieci i młodzież (Napora, 2013, p. 52). Sytuacja ta przyczynia się do zdobywania przez dziecko samokontroli i określonych kompetencji, np. umiejętności robienia zakupów, gospodarowania pieniędzmi czy opiekowania się rodzeństwem. Uważa się, że specyfika funkcjonowania dzieci w rodzinach monoparentalnych facylituje silniejsze dążenie młodych kobiet dążeń do osiągnięcia bezpieczeństwa finansowego oraz do uzyskania samodzielności (Nosek, 2016, p. 273). Jednostki bardziej autonomiczne mogą charakteryzować się większą motywacją do osiągania sukcesów w sferze materialnej. Zagadnienie to jednak wymaga dalszej eksploracji z uwagi na fakt, iż tej samej zależności nie stwierdzono w grupie mężczyzn z rodzin monoparentalnych.

Udzielając odpowiedzi na dwa ostatnie pytania badawcze, o zależności między komunikacją afektywną a empatią i wartościami rodzinnymi zauważono, że wyniki badań potwierdziły oczekiwany kierunek związków. Zaznacza się jednak, że ich siła była słaba. Odnotowano, że więcej istotnych statystycznie zależności wystąpiło w grupie młodych dorosłych z rodzin pełnych niż w grupie dorosłych z rodzin minimalnych.

Rezultaty przeprowadzonej analizy korelacji w grupie dorosłych z rodzin monoparentalnych nie wykazały istotnych statystycznie zależności między komunikacją afektywną, a wartościami rodzinnymi. W grupie osób z rodzin pełnych wystąpiły dodatnie zależności wszystkich wymiarów komunikacji afektywnej ze zmienną wsparcie rodzinne. Natomiast wymiar wsparcie i komunikacja do-

datnio łączył się z wartością szacunek. Interpretując uzyskane wyniki, można odnieść się do procesu komunikacji rodzinnej, której rola sprowadza się między innymi do przekazywania wzorców funkcjonowania społecznego oraz systemu wartości. Komunikacja afektywna, rozumiana jako zdolność do ujawniania życzliwego ustosunkowania oraz wyrażania pozytywnych uczuć i udzielania wsparcia drugiej osobie, uważana jest za pochodną komunikacji interpersonalnej (Floyd *et al.*, 2010). Jej źródła upatruje się w prawidłowo funkcjonującym środowisku rodzinnym. Badania wskazują, że jednostki, które dorastały w ciepłej, wspierającej atmosferze rodzinnej, w dorosłym życiu cechowały się wyższymi umiejętnościami w zakresie adekwatnego wyrażania uczuć, a także w większym stopniu okazywały życzliwość i empatię wobec do innych osób (Jaworska, Lubiejewski and Wójtowicz, 2019, p. 106). W badaniach mających na celu ukazanie zależności między deklarowanymi przez adolescentów i młodych dorosłych wartościami a oceną komunikacji w rodzinie generacyjnej dowiedziono, że osoby najwyżej oceniające komunikację w swojej rodzinie duże znaczenie nadawały takim wartościom, jak życzliwość, tradycja, przystosowanie i bezpieczeństwo (Koprowicz and Gumowska, 2022, p. 85). Związek wymiaru wsparcie i komunikacja niewerbalna z wartością szacunek, ujmowaną jako potrzeba zachowania prawidłowych relacji międzypokoleniowych i kształtowania istotnego znaczenia, jakie dla dzieci mają mieć rodzice, szczególnie przy podejmowaniu decyzji, jest spójny z dotychczasowymi ustaleniami. Przyjmuje się, że dążenie człowieka do prawidłowo przebiegających relacji interpersonalnych z członkami rodziny, zaspokojenie potrzeby afiliacji w grupie rodzinnej poprzez budowanie więzi stanowi jedną z podstawowych potrzeb. Jej zaspokojenie w dużej mierze warunkuje dobrostan jednostki (Floyd *et al.*, 2020).

W grupie młodych dorosłych z rodzin monoparentalnych komunikacja afektywna i komunikacja werbalna ujemnie wiązały się ze skalą osobista przykrość. W grupie dorosłych z rodzin pełnych odnotowano dodatnie zależności między wszystkimi dymensjami komunikacji afektywnej a wymiarem empatyczna troska. Ogólny wskaźnik komunikacji afektywnej oraz wymiar wsparcie i komunikacja niewerbalna łączyły się dodatnio ze skalą przyjmowanie perspektywy.

Wyjaśniając otrzymane rezultaty w zakresie związków komunikacji afektywnej z empatią w grupie młodych dorosłych z rodzin minimalnych, warto przypomnieć, że komunikacja afektywna charakteryzuje się między innymi wyrażaniem pozytywnych uczuć oraz wspieraniem partnera (Floyd and Morman, 1998). Zatem u osób z rodzin monoparentalnych wysokie nasilenie komunikacji opartej na uczuciach wiązało się z niską skłonnością do przeżywania trudnych uczuć w odpowiedzi na cudzą krzywdę, takich jak niepokój, cierpienie czy strach. Świadczy to o przejawianiu przez młodych dorosłych z rodzin

minimalnych umiejętności empatycznego reagowania na czyjeś cierpienie. W grupie osób z rodzin pełnych wystąpiło więcej zależności. Okazało się, że im wyższa zdolność komunikowania się przez okazywanie pozytywnych uczuć u osób z rodzin pełnych, tym wyższe ich umiejętności współczucia, współodczuwania oraz przyjmowania czyjegoś poglądu. Rezultaty badań własnych pozwalają sformułować wniosek, że jednostki o wyższym nasileniu komunikacji afektywnej są bardziej empatyczne, gotowe do okazywania ciepła i zrozumienia.

Przeprowadzone badanie nie było wolne od ograniczeń. Zalicza się do nich między innymi: zastosowanie formuły on-line, która sprawia, iż badacz ma ograniczoną kontrolę nad przebiegiem badania, nieprobablistyczny dobór badanych, wykorzystanie jedynie narzędzi samoopisowych czy nieuwzględnienie w badaniach roli innych uwarunkowań istotnych w kształtowaniu komunikacji afektywnej, empatii i wartości rodzinnych jak, np. jakość relacji z rodzeństwem, z dziadkami.

Mimo wspomnianych trudności wyniki przeprowadzonych analiz mogą być przydatne w propagowaniu świadomości, że pochodzenie z rodziny monoparentalnej czy pełnej stanowi jeden z wielu czynników, pozostających ze sobą w sieci wzajemnych zależności, które warunkują rozwój komunikacji afektywnej, empatii i wartości rodzinnych. W związku z tym młodzi ludzie wychowani w rodzinach monoparentalnych mogą być przez to mniej pejoratywne postrzegani. Nie jako ci, którzy są zaliczani do grupy osób o ryzyku niepowodzenia, głównie w obszarze życia związanego z ich relacjami społecznymi. Większą uwagę warto przywiązywać do oszacowania jakości klimatu emocjonalnego systemu rodzinnego jako jednego z czynników istotnie zaburzającego rozwój społeczny dzieci i młodzieży. Wydaje się, że współcześnie można mówić o mniejszej stygmatyzacji rodziców zmagających się z sytuacją rozpadu rodziny, co może skutkować wzrostem ich samooceny, samokontroli, a w efekcie przyczyniać się do korzystniejszego sposobu realizowania roli rodzicielskiej i wpływać na skuteczniejszy wychowawczo sposób interakcji z dzieckiem. Sformułowane wnioski z badań, poza poznawczym, mają także aspekt aplikacyjny przydatny osobom udzielającym pomocy psychologicznej dzieciom, młodzieży i ich rodzicom.

Data wpłynięcia: 2022-04-21;

Data uzyskania pozytywnych recenzji: 2022-11-30;

Data przesłania do druku: 2022-12-30.

References:

- Adamski, F. (2002) *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Argyle, M. (2002) *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Batalla, I. et al (2019) 'Empathy and big five personality model in medical students and its relationship to gender and specialty preference: a cross-sectional study', *BMC Medical Education*, 19 (57), pp. 1–8. DOI: 10.1186/s12909-019-1485-2.
- Błażek, M. and Kaźmierczak, M. (2009) 'Struktura rodziny pochodzenia a inteligencja emocjonalna jednostki' W T. Rostowska (ed.), *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*. Warszawa: Difin, pp. 302–317.
- Boguszewski, R. (2019) *Stosunek Polaków do rozwodów. Komunikat z badań. Centrum Badania Opinii Społecznej*, [online] https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_007_19.PDF, Available at: (03.03.2022).
- Borowska, p. (2018) *Czym są testy psychologiczne?* [online] <https://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=787>, Available at: (06.03.2022).
- Bronfenbrenner U. (1986) 'Ecology of the family as a context for human development: Research Perspective', *Developmental Psychology*, 22, pp. 723–742.
- Burkacka, I. (2017) 'Monoparentalność, wielorodzina i rodzina zrekonstruowana. Współczesne nazwy modeli życia rodzinnego', *Artes Humanae*, 2, pp. 61–94. DOI: 10.17951/artes.2017.2.61.
- Buzi, R., Weinman, M.L. and Smith, p. B. (2007) 'The relationship between adolescent depression and a history of sexual abuse', *Adolescence*, 42, pp. 679–688.
- Brzezińska, A. (2019) *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Davis, M. H. (1999) *Empatia. O umiejętności współodczuwania*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Farnicka, M. and Liberska, H. (2014) 'Transmisja międzypokoleniowa – procesy zachodzące na styku pokoleń' W I. Janicka, H. Liberska (ed.), *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, pp. 185–202.
- Floyd, K. (2019) *Affectionate Communication in Close Relationships*, Cambridge: University Printing House.
- Floyd, K., Hesse, C. and Pauley, p. M. (2010) 'State and Trait Affectionate Communication Buffer Adults' Stress Reactions', *Communication Monographs*, 77 (4), pp. 618–636. DOI:10.1080/03637751.2010.498792.
- Floyd, K. and Morman, M.T. (1998) 'The measurement of Affectionate Communication', *Communication Quarterly*, 46 (2), pp. 144–162.
- Floyd, K. et al. (2020) 'The Physiology of Affectionate communication' W L. S. Aloia, A. Denes and J. C. Crowley (ed.), *The Oxford handbook of the physiology of interpersonal communication*. Oxford University Press, 31–47.

- Gamian-Wilk, M., Madeja-Bien, K. and Zielony-Koryczan, E. (2020) 'Empatia kobiet i mężczyzn doświadczających poczucia wykluczenia w bliskiej relacji: Płeć jako moderator związku między poczuciem wykluczenia a empatią', *Forum Oświatowe*, 1 (63), pp. 77–93. DOI: 10.34862/fo.2020.1.5.
- Garg, R., Melanson, S. and Levin, E. (2007) 'Educational aspirations of male and female adolescents from single-parent and two biological parent families: A comparison of influential factors', *Journal of Youth and Adolescence*, 36, pp. 1010–1023.
- Główny Urząd Statystyczny (2021) *Baza demograficzna*, [online], <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>, Available at: (10.03.2022).
- Jankowicz, S. (2018) 'Depresja wieku młodzieńczego – etiologia i obraz kliniczny', *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne*, 22 (3), pp. 183–190. DOI: 10.26361/ZN-TDSp.09.2018.22.10.
- Jaworska, I., Lubiejewski, P. and Wójtowicz, N. (2019) 'Formy okazywania miłości a komunikacja interpersonalna u młodych dorosłych', *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 37 (1), pp. 95–108. DOI: 10.34766/fetr.v1i37.39.
- Jeziński, K. and Rostek, I. (2019) 'Wspólne wychowanie po rozwodzie jako wyzwanie współczesności', *Horyzonty Wychowania*, 18 (48), pp. 23–32. DOI: 10.35765/HW.2019.1848.02.
- Kasser, T. (2010) 'Materialism and its alternatives' W A.M. Zawadzka and M. Górnik-Durose (ed.), *Życie w konsumpcji, konsumpcja w życiu. Psychologiczne ścieżki współzależności*. Sopot: GWP, pp. 127–141.
- Kaźmierczak, M. and Pastwa-Wojciechowska, B. (2018) 'Między empatią a psychopatią, czyli moralni nieskuteczni czy skuteczni niemoralni', *Nauka*, 1, pp. 105–127.
- Kaźmierczak, M., Płopa, M. and Retowski, S. (2007) 'Skala Wrażliwości Empatycznej', *Przegląd Psychologiczny*, 1, pp. 9–24.
- Knight, G.P. et al (2010) 'The Mexican American Cultural Values Scales for adolescents and adults', *Journal of Early Adolescence*, 30 (3), pp. 444–481. DOI:10.1177/0272431609338178.
- Kołażyk, K. (2020) 'Micro-expressions as a form of interpersonal communication', *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 42 (2), pp. 245–252. DOI: 10.34766/fetr.v42i2.269.
- Koprowicz, A. and Gumowska, I. (2022) 'Communication in the family and the system of values of young people in late adolescence', *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 49 (1), pp. 75–88. DOI:10.34766/fetr.v49i1.892.
- Kuczyńska, M. (2020) 'Rozwód w retrospekcji rozwiedzionych matek', *Studia pedagogiczne. Problemy społeczne, edukacyjne i artystyczne*, 35, pp. 133–150. DOI: 10.25951/4159.
- Kuzdak, M. (2018) 'Niepełna rodzina jako zaburzenie prawidłowego funkcjonowania struktur rodzinnych', *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Secito A. Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne*, 11 (1), pp. 126–142.
- Mandara, J. and Murray, C. (2006) 'Father's absence and African American adolescent drug use', *Journal of Divorce & Remarriage*, 46, pp. 1–12.

- Marmola, M., Ochojska, D. and Wańczyk-Welc, A. (2021) 'The quality of communication between spouses raised in nuclear and single-parent families', *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 47 (3), pp. 286–308. DOI: 10.34766/fetr.v47i3.889.
- Matczak, A. and Knopp, K. (2013) *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszeni Filomatów.
- Mitrega, A. and Biedroń, M. (2014) 'Solo-rodzice jako alternatywa tradycyjnych ról rodzicielskich', *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica*, 51, pp. 65–77.
- Napora, E. (2019) *Relacje w rodzinie samotnej matki. Znaczenie wsparcia od dziadków dla komunikowania się z rówieśnikami*, Częstochowa: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza.
- Napora, E. (2018) 'Wsparcie dziadków i prężność a komunikacja z rówieśnikami u adolescentów pochodzących z rodzin samotnych matek', *Psychologia Wychowawcza*, 55 (13), pp. 83–103. DOI: 10.5604/01.3001.0012.4757
- Napora, E. (2015) 'Poverty of a family from provincial Poland and attractiveness of a school child among peers', *Journal of Educational Sciences*, 1, pp. 38–49.
- Napora, E. (2013) 'Komunikowanie się matek z dorastającymi dziećmi w rodzinach o różnej strukturze: perspektywa dorastającego', *Psychologia Rozwojowa*, 18 (1), pp. 45–56.
- Nosek, K. (2016) 'Dylematy wychowawcze matek samotnie wychowujących dzieci. Analiza pedagogiczna blogów internetowych', *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 25 (1), pp. 273–279.
- Ricciuti, H. (1999) 'Single parenthood and school readiness in White, Black, and Hispanic 6- and 7-year-olds', *Journal of Family Psychology*, 13 (3), pp. 450–465.
- Rittenour, C.E., Myers, S.A. and Brann, M. (2007) 'Commitment and Emotional Closeness in the Sibling Relationship', *Southern Communication Journal*, 72 (2), pp. 169–183. DOI:10.1080/10417940701316682.
- Rostowska, T. (2001) *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie. Analiza psychologiczna*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rydz, S. (2014) 'Samotne rodzicielstwo' W I. Janicka and H. Liberska (ed.), *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, pp. 247–257.
- Stahl, S. (2020) *Jak myśleć o sobie dobrze? O sztuce akceptacji i życiu bez lęku*, Kraków: Wydawnictwo Otwarte.
- Szlendak, T. (2015) *Socjologia rodziny: ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymczak, W. (2010) *Podstawy statystyki dla psychologów. Podręcznik akademicki*, Warszawa: Wydawnictwo Difin S.A.
- Turczyk, M. (2019) 'Ochrona dziecka w sytuacji rozstania rodziców – konceptualizacja przedmiotu badań', *Rocznik Pedagogiczny*, 42, pp. 197–204. DOI: derkaczder10.2478/rp-2019-0013.
- Walęcka-Matyja, K. (2020a) 'Familizm a orientacja wspólnotowa i materializm w okresie dorosłości', *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 1 (41), pp. 241–259. DOI: 10.34766/fetr. v41i1.231.

- Wałęcka-Matyja, K. (2020b) 'Familizm – pojęcie, pomiar i znaczenie dla zdrowia psychicznego', *Psychiatria Polska*, 54 (4), pp.791–806. DOI: <https://doi.org/10.12740/PP/108993>.
- Wałęcka-Matyja, K. (2020c) 'The polish version of The Affectionate Communication Index. Preliminary report', *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 42 (2), pp. 151–164. DOI: 10.34766/fetr.v42i2.262.
- Wałęcka-Matyja, K. (2014) 'O samotnym macierzyństwie i odpowiedzialności z perspektywy psychologicznej' *Fides et Ratio. Kwartalnik Naukowy. Płciowość, Seksualność, Odpowiedzialność*, 4 (20), pp. 256–271.
- Wałęcka-Matyja, K. and Janicka, I. (2021) *Rodzina jako wartość*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wojciszke, B. (2009) *Psychologia miłości*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Woroniecka, G. (2016) 'Empatia jako pojęcie teoretyczne. Ujęcie pragmatyczne' W W. Pawilk (ed.), *Empatia, moralność a życie społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 119–130.